

บรรณาธิการแถลง

ยุกติ มุกดาวิจิตร

คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

การศึกษาเรื่องโลกดิจิทัลในทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยายังนับได้ว่าเป็นเรื่องใหม่ หากแต่ภายในระยะเพียงสิบปีเศษ โลกวิชาการสากลก็พัฒนาแนวทางการศึกษานี้อย่างรวดเร็ว ผิดกับในประเทศไทยที่การศึกษาเรื่องนี้ยังนับว่าจำกัดอยู่มาก อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี กล่าวได้ว่า คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์มีส่วนบุกเบิกงานวิจัยด้านนี้อย่างยิ่ง นอกเหนือจากผลงานในประเด็นนี้โดยบุคลากรของคณะฯ (ยุคติ มุกดาวิจิตร 2558; Pananakhonsab 2016; วิลาสินี พนานครทรัพย์ 2560) ในระดับสถาบัน ศูนย์ศึกษาสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัย คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา ได้มีส่วนส่งเสริมการศึกษาในประเด็นดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง เริ่มด้วยการจัดประชุมวิชาการประจำปี 2558 จนนำไปสู่การสร้างเครือข่ายนักวิจัยด้านนี้มาจนปัจจุบัน

นับจาก พ.ศ. 2559 ศูนย์ศึกษาสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัยได้ริเริ่มโครงการจัดตั้งกลุ่มวิจัยด้านสื่อและวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อสร้างเครือข่ายการศึกษาวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวข้อง โดยได้รับงบประมาณสนับสนุนจากคณะฯ เอง และทุนสนับสนุนจาก Newton Mobility Grants (ค.ศ. 2016) ภายใต้ความร่วมมือระหว่างสำนักงานคณะกรรมการการอุดมศึกษา (สกอ.) และ The British Academy เพื่อพัฒนาความร่วมมือทางวิชาการกับ Media Ethnography Group, Department of Media and Communications, Goldsmiths, University of London ยิ่งไปกว่านั้น คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยายังได้จัดการเรียนการสอนรายวิชา “มานุษยวิทยาดิจิทัล” (Digital Anthropology) ทั้งในระดับปริญญาตรีและระดับบัณฑิตศึกษาตั้งแต่ปีการศึกษา 2560 ผลงานที่พิมพ์อยู่นี้ส่วนหนึ่งเป็นผลจากการสร้างเครือข่ายการวิจัย การจัดประชุมทางวิชาการ และการจัดการเรียนการสอนดังกล่าว

โลกดิจิทัลคือโลกที่เทคโนโลยีดิจิทัลมีบทบาทสำคัญในการดำเนินชีวิต ดิจิทัลคือสัญญาณกระแสไฟฟ้าที่ต่างจากสัญญาณแอนะล็อก (analog) ด้วยสื่อแอนะล็อก เรารับรู้ผ่านความต่อเนื่องของคุณลักษณะเฉพาะที่แตกต่างกันของสื่ออื่นๆ หากแต่สื่อดิจิทัลบันทึกคลื่นเสียงด้วยสัญญาณไฟฟ้าที่เปิดและปิดที่มักใช้ตัวเลข 1 และ 0 แทน ขณะที่แอนะล็อกเป็นประสบการณ์ของโลกจริง ส่วนดิจิทัลนำเสนอโลกที่ขึ้นกับคอมพิวเตอร์เป็นหลัก

(Feldman 2005) ความได้เปรียบประการหนึ่งของสัญญาณดิจิทัลคือการที่สัญญาณดิจิทัลสามารถบันทึกสื่อประเภทต่างๆ ได้มากมายหลายสื่อไว้ในอุปกรณ์บันทึกเดียวกัน แตกต่างจากสื่อแอนะล็อกที่มีข้อจำกัดในการบันทึกสื่อหลายๆ ประเภทไว้ในอุปกรณ์บันทึกเดียวกัน นี่จึงมีส่วนทำให้อุปกรณ์ดิจิทัลมีความแพร่หลายอย่างรวดเร็วจนทำให้อุปกรณ์แอนะล็อกเสื่อมความนิยมลง

การศึกษาโลกดิจิทัลในทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของการเปลี่ยนแปลงในโลกวิชาการสากลที่เรียกกันว่า “จุดเปลี่ยนทางภววิทยา” (ontological turn) ก่อนหน้านี้นับตั้งแต่เริ่มมีศาสตร์ทางสังคม-วัฒนธรรมขึ้นมาในต้นศตวรรษที่ 20 โลกวิชาการในระยะต้นศตวรรษให้ความสำคัญทั้งระดับภววิทยา (ontology) และญาณวิทยา (epistemology) กล่าวคือ ในระดับภววิทยา มีการสร้างคำอธิบายหรือการวางกรอบการทำความเข้าใจมนุษย์ ธรรมชาติ วัตถุ และสังคม-วัฒนธรรมว่าเป็นอย่างไร มีความสัมพันธ์กันอย่างไร พร้อมกันนั้นก็นำไปสู่การค้นหาวិธีการในการศึกษาหรือญาณวิทยาที่เหมาะสมกับภววิทยาเหล่านั้น

เป็นต้นว่า แนวทางของเอมิล เดอร์ไคม์ (Émile Durkheim) ที่วางกรอบไว้ว่า “ความเป็นจริงทางสังคม” (social facts) มีคุณลักษณะไม่แตกต่างไปจากวัตถุทางธรรมชาติที่เป็นตัวของตัวเอง และเราสามารถสังเกตได้ ดังนั้น นักสังคมวิทยาจึงสามารถใช้วิธีการเดียวกันกับที่นักวิทยาศาสตร์ธรรมชาติใช้เพื่อการศึกษาสังคมได้เช่นกัน (Durkheim [1895] 1938) ส่วนแมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber) เสนอภววิทยาและญาณวิทยาที่แตกต่างออกไป เวเบอร์เห็นว่าการกระทำของมนุษย์เป็น “การกระทำที่มีความหมาย” (meaningful action) การกระทำทางสังคมจึงแตกต่างไปจากการกระทำตามธรรมชาติ และยิ่งแตกต่างจากโลกวัตถุ การที่จะศึกษาสังคม-วัฒนธรรมหรือศึกษาการกระทำที่มีความหมายของมนุษย์จึงไม่สามารถนำเอาวิธีการที่ใช้ศึกษาโลกธรรมชาติและวัตถุมาศึกษาได้ ญาณวิทยาสำคัญสำหรับเวเบอร์จึงได้แก่ “การทำความเข้าใจ” (verstehen หรือ understanding) อันเป็นวิธีการที่ไม่แตกต่างไปจากการอ่านหนังสือและการตีความ (Weber [1922] 1978, 3-62) สองแนวทางในการศึกษาสังคม-วัฒนธรรมนี้จึงนับได้ว่าเสนอภววิทยาและญาณวิทยาของ

การศึกษาที่แตกต่างกันเป็นสองขั้วอย่างชัดเจน กล่าวคือ เดอร์ไคม์อาศัยวิธีการแบบวิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (natural science) ขณะที่เวเบอร์อาศัยแนวทางแบบมนุษยศาสตร์ (human science)

อย่างไรก็ดี ในคริสต์ทศวรรษ 1980-1990 เกิดการตั้งคำถามต่อทั้งกรอบการมองสังคม-วัฒนธรรมและวิธีการศึกษาสังคม-วัฒนธรรมว่า ทั้งวิธีการแบบเดอร์ไคม์และเวเบอร์ยังคงใช้ได้หรือไม่ คำถามสำคัญคือการเริ่มสงสัยในระดับญาณวิทยา ว่าการสร้างความรู้ว่าวางอยู่บนกรอบคิดที่ไม่ได้ปราศจากอคติอย่างที่ทั้งเดอร์ไคม์และเวเบอร์พยายามสร้างขึ้นมา อคติที่ว่ามีตั้งแต่ระดับของกรอบทางวัฒนธรรมของผู้ศึกษาวิจัยเอง ไปจนถึงอคติทางชาติพันธุ์และอคติทางการเมืองระหว่างผู้ศึกษา ที่มักเป็นผู้ที่มีอำนาจเหนือ เป็นคนจากประเทศเจ้าอาณานิคม เป็นผู้ชาย หรือกระทั่งอคติอันเนื่องมาจากการยึดถือรูปแบบการประพันธ์บางลักษณะ คำถามเหล่านี้ทำให้เกิดการวิพากษ์ผลงานชิ้นสำคัญๆ ในสาขาวิชาต่างๆ ทางสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ เช่น ในวิชามานุษยวิทยา งานเขียนชิ้นสำคัญๆ ของสาขานำมา “ถอดรื้อ” (deconstruct) ให้เห็นถึงข้อจำกัดในการเข้าถึงและถ่ายทอดความจริงเกี่ยวกับสังคม-วัฒนธรรมที่นักมานุษยวิทยาไปศึกษา (เช่น Clifford and Marcus 1986) งานวิพากษ์แนวนี้ส่งผลสะท้อนต่อการศึกษาทางมานุษยวิทยาและสังคมศาสตร์-มนุษยศาสตร์หลังทศวรรษ 1990 เป็นอย่างยิ่ง

“จุดเปลี่ยนทางภววิทยา” เป็นการจุดประกายทางวิชาการขึ้นมาหลังทศวรรษของการวิพากษ์ทางญาณวิทยา ข้อเสนอร่วมกันประการสำคัญของนักวิชาการที่ถูกละเลาะว่ามีส่วนส่งเสริมให้เกิดจุดเปลี่ยนนี้ได้แก่ การเสนอให้พิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างโลกสังคม-วัฒนธรรมและโลกธรรมชาติและวัตถุเสียใหม่ ที่ผ่านมา เมื่อสังคมศาสตร์-มนุษยศาสตร์ศึกษาธรรมชาติและวัตถุ ก็มักจะขอบเขตของการศึกษาสังคม-วัฒนธรรมเหนือธรรมชาติและวัตถุนอกจากนั้นยังลดทอนการอธิบายธรรมชาติและวัตถุให้อยู่ภายใต้อิทธิพลของสังคม-วัฒนธรรม การให้ความสำคัญต่อโลกธรรมชาติและวัตถุเป็นการเพิ่มบทบาทของธรรมชาติและวัตถุที่หลุดพ้นไปจากขอบเขตการจัดการทางสังคม-วัฒนธรรม หรือไม่ก็เป็นการพยายามค้นหาแนวทางในการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างโลกสังคม-วัฒนธรรมและโลกธรรมชาติและวัตถุ

และวัตถุเสียใหม่ ในแบบที่ไม่แยกสังคม-วัฒนธรรมออกจากธรรมชาติและวัตถุอย่างค่อนข้างเด็ดขาดดังแต่เดิม

งานวิชาการที่มีส่วนสำคัญต่อการผลักดันให้เกิดแนวโน้มทางภววิทยาอย่างใหม่นี้ ได้แก่ผลงานของบรูโน ลาตูร์ (Bruno Latour) ที่ให้ความสำคัญกับความเชื่อมต่อกันของโลกธรรมชาติและวัตถุกับโลกสังคม-วัฒนธรรม (Latour 1993; 2005) และผลงานของฟิลิปป์ เดสโกลา (Philippe Descola) ที่แสวงหารอบการมองความสัมพันธ์ระหว่างโลกธรรมชาติกับโลกวัฒนธรรมแบบต่างๆ ที่นอกเหนือจากการมองแบบ “ตะวันตก” (Descola 2013) อย่างไรก็ดี ผลงานของนักวิชาการที่สนใจศึกษาในแนวทางเดียวกันนี้ บางคนไม่จำเป็นต้องเดินตามแนวทางของทั้งสองอย่างตรงไปตรงมา หากแต่เป็นการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดกับงานของพวกเขา เช่นผลงานของแดเนียล มิลเลอร์ (Daniel Miller) ซึ่งชี้ให้เห็น “วิภาษภาวะ” (dialectic) ของวัตถุภาวะและอวัตถุภาวะ และเสนอให้พิจารณาความหลากหลายของทั้งวัตถุ อวัตถุ และวิภาษภาวะของทั้งสองโลกผ่านความหลากหลายของสังคม-วัฒนธรรมต่างๆ (Miller 2005) ฉะนั้นจึงกล่าวได้ว่าการกลับไปหาข้อถกเถียงในระดับภววิทยาในระยะสองทศวรรษที่ผ่านมา นับได้ว่าเป็นการกลับไปถกเถียงกับการศึกษาสังคม-วัฒนธรรมในระดับรากฐานที่ตั้งต้นไว้โดยเดอริคเอด์และเวเบอร์

วารสาร*สังคมวิทยามานุษยวิทยา* ฉบับ “โลกดิจิทัล” นี้ นับได้ว่าอยู่ในกระแสธารของข้อเสนอทางภววิทยาดังกล่าว หากแต่ต่างก็เน้นภววิทยาของความสัมพันธ์ระหว่างโลกวัตถุคือสื่อดิจิทัลกับโลกสังคม-วัฒนธรรมที่หลากหลายกันไป ดังนี้

ประการแรก: ประเด็นศึกษา บทความที่รวบรวมมานี้นำเสนอประเด็นศึกษาที่หลากหลาย นับตั้งแต่ประเด็นความเป็นกลางของเครือข่ายอินเทอร์เน็ต โดย ภัทรนันท์ ลิ้มอุดมพร ชาวสื่อในทวีตเตอร์ โดย พิจิตรา สีคาโมไต เพจเฟซบุ๊กในฐานะฐานวิทยาคีร์ย โดย ดิณณภพ สันสมบุญทอง ไปจนถึงอินเทอร์เน็ตกับภาคประชาสังคม โดย ยุกติ มุกดาวิจิตร และคาราโอเกะกับการจัดการเวลาว่างที่ล้นเกินในวัฒนธรรมสูงวัย โดย อาจินต์ ทองอยู่คง งานแต่ละชิ้นเมื่อรวมเข้าด้วยกันจึงทำให้เห็นมิติที่หลากหลายของโลกดิจิทัลที่ครอบคลุมได้ทั้งระดับของโครงสร้างพื้นฐานในบทความของภัทรนันท์ ระดับของการใช้

โปรแกรมประยุกต์เพื่อสื่อสารทางการเมือง วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ในบทความของ พิจิตราและตินณภพ ระดับของการใช้อินเทอร์เน็ตเพื่อการเคลื่อนไหวของภาคประชาสังคม ในบทความของยุคติ และระดับของการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อจัดการกับเวลาในบทความของ อาจินต์

ประการที่สอง: วิธีวิทยา บทความได้เรียงจากการศึกษาแบบค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจาก เอกสาร เพื่อทำความเข้าใจข้อถกเถียงต่างๆ ว่าด้วยความเป็นกลางของเครือข่ายอินเทอร์เน็ต ซึ่งท้ายที่สุดภทรรณห์พบว่า การจะตัดสินว่าเครือข่ายอินเทอร์เน็ตที่โหนดมีความเป็นกลางหรือไม่ มีความซับซ้อนยุ่งยาก ทั้งจากเงื่อนไขเชิงกายภาพของเครือข่ายเอง ระดับของการพิจารณา เครือข่าย และกรอบคิดในการบริหารจัดการเครือข่ายของประเทศต่างๆ ส่วนการศึกษา ขาวลือบนทวีตเตอร์ของพิจิตราอาศัยวิธีการแบบวิทยาศาสตร์เชิงข้อมูล (data science) อันเป็นศาสตร์ที่ใหม่ในเชิงวิจัย ผลสมผสานกับการวิเคราะห์เนื้อหาข้อความในทวีตเตอร์และการเมืองของการสื่อสาร ซึ่งพบว่าระดับของความน่าเชื่อถือของขาวลือและพลังของขาวลือ ขึ้นกับทั้งเนื้อหาและองค์ประกอบอื่นๆ เช่น ผู้นำเข้าข้อความและแหล่งข่าว

วิธีการนี้ต่างจากการวิเคราะห์เนื้อหาของข่าวสารด้วยการตีความ ที่ทั้งตินณภพและ ยุคติใช้ หากแต่ในงานของตินณภพ อาศัยการตีความโดยเชื่อมโยงกับประเด็นทางปรัชญา ความรู้และเพศภาวะ ซึ่งเน้นความกำกวมและการท้าทายเหตุผล “ปกติ” ในขณะที่งานของ ยุคติเชื่อมโยงเนื้อหาบนสื่อออนไลน์ไปสัมพันธ์กับการเคลื่อนไหวทางสังคม-การเมืองของ ภาคประชาสังคม เพื่อแสดงให้เห็นการเติบโตของภาคประชาสังคมในประเทศเผด็จการ เบ็ดเสร็จ ในอีกระดับหนึ่ง งานของยุคติอาศัยการวิจัยภาคสนามและการสัมภาษณ์เช่นเดียว กับงานของอาจินต์ หากแต่อาจินต์แสดงให้เห็นความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดของผู้คนกับวัตถุ ดิจิทัล ผ่านการศึกษาคนสูงวัยกับอุปกรณ์สำหรับร้องคาราโอเกะ อันนับได้ว่าเป็นวัตถุกระทำ การสำคัญในโครงสร้างเวลาที่เปลี่ยนไปของผู้สูงวัยกลุ่มหนึ่ง

ประการที่สาม: พื้นที่และกลุ่มคนที่ศึกษา บทความทั้ง 5 ชิ้นแสดงความหลากหลาย ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างคนกับสื่อดิจิทัลในพื้นที่ที่แตกต่างกัน ได้แก่ การทบทวนประเด็น ถกเถียงเกี่ยวกับความเป็นกลางของเครือข่ายอินเทอร์เน็ตของภทรรณห์ เน้นตัวอย่างจาก สหรัฐอเมริกา การศึกษาปรากฏการณ์การใช้สื่อดิจิทัลในประเทศไทยผ่านขาวลือบนทวีตเตอร์

ญานวิทยาเคียร์ของ “เพจน์้อง”/“เพจน์้อง” บนเฟซบุ๊ก และการไปคาราโอเกะของคนสูงวัย โดย พิจิตรา ตินณภพ และ อาจันต์ ตามลำดับ ส่วนงานของยุคติศึกษาการใช้สื่อออนไลน์เพื่อการทำงานของนักกิจกรรมสังคมในประเทศเวียดนาม ในจำนวนนี้ กล่าวได้ว่างานของยุคติและอาจันต์เน้นกลุ่มคนที่เฉพาะเจาะจงอย่างยิ่ง ได้แก่กลุ่มนักกิจกรรมสังคมที่โดยมากแล้วเป็นคนชั้นกลางในเมืองใหญ่อยู่ในวัยกลางคน และกลุ่มคนสูงวัยในเมืองใหญ่ที่ใช้เวลาหลังเกษียณส่วนหนึ่งไปกับการร้องคาราโอเกะ ตามลำดับ

ความหลากหลายของทั้งประเด็นศึกษา วิธีวิทยา และพื้นที่และกลุ่มคนที่ศึกษา แสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างคนและสื่อดิจิทัลมีแง่มุม เจือปน และปฏิบัติการของปฏิสัมพันธ์ที่ต่างกันไป แต่ละเจือปน พื้นที่ และกลุ่มคนต่างก็กำหนดกรอบและสร้างทางเลือกในการดำเนินชีวิตกับโลกดิจิทัลแตกต่างกันออกไป

นอกเหนือไปจากบทความวิจัยและบทความวิชาการทั้งห้าชิ้นแล้ว วารสารฯ ฉบับนี้ยังนำเสนอบทวิพากษ์หนังสือและการสรุปประเด็นจากการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ บทวิพากษ์หนังสือโดย กุลระวี สุชีโมกษ์ สรุปและแสดงทัศนะต่อหนังสือเล่มสำคัญของมานูเอล คาสเทลส์ (Manuel Castells) ซึ่งวิเคราะห์ขบวนการสังคมในประเทศต่างๆ ในทศวรรษ 2010 ที่อาศัยเครือข่ายอินเทอร์เน็ตเป็นสื่อสำคัญในการเคลื่อนไหว ส่วนบทสรุปประเด็นจากการสัมมนาเชิงปฏิบัติการ “เทคโนโลยีดิจิทัลกับการเชื่อมโยงถึงกันในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้: แนววิเคราะห์และวิจัย” ที่เป็นผลงานร่วมกันของกิตติพล เอี่ยมกมล เควินทร์ ลัดดาพงษ์ สรัช ลินธุประมา สิริกร ทองมาตร และอนุพงษ์ จันทะแจ่ม สรุปคำบรรยายของนักวิชาการชั้นนำที่ศึกษาโลกดิจิทัลในพื้นที่ต่างๆ ได้แก่ เฮเธอร์ ฮอร์สท์ (Heather A. Horst) ศึกษาตลาดโทรศัพท์มือถือในประเทศฟิลิปปินส์ ทอม แมคโดนัลด์ (Tom McDonald) ศึกษาการเงินดิจิทัลในจีน มาร์ค จอห์นสัน (Mark Johnson) ศึกษาล่องวงจรปิดที่ใช้ควบคุมแม่บ้านจากต่างแดนในฮ่องกง และอาทิตย์ สุริยะวงศ์กุล กับบทวิเคราะห์ประเด็นและความท้าทายของ “แผนแม่บทเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารอาเซียน” (ASEAN ICT Masterplan) ทั้งบทวิพากษ์และการสรุปประเด็นจากการสัมมนานี้สามารถใช้เป็นงานพื้นฐานทางทฤษฎีและวิธีวิทยาสำหรับการศึกษาโลกดิจิทัลได้เป็นอย่างดี

รายการอ้างอิง

เอกสารภาษาไทย

- ยุคติ มุกดาวิจิตร. 2559. "ชาติพันธุ์นิพนธ์การเมืองดิจิทัล: มนุษย-สังคมศาสตร์กับภาววิทยาปริวรรตของดิจิทัล." *วารสารสื่อ ศิลปะ และการออกแบบสื่อ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่*. 1(1): 12–31.
- วิลาลินี พนานครทรัพย์. 2560. "วิธีการวิจัยเชิงชาติพันธุ์วรรณาในชุมชนออนไลน์." *วารสารธรรมศาสตร์*. 36(2): 58-76.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Clifford, James and George Marcus, eds. 1986. *Writing Culture: Poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Durkheim, Émile. [1895] 1938. *The Rules of Sociological Method*. Chicago: University of Chicago Press.
- Descola, Phillippe. 2013. *Beyond Nature and Culture*. Chicago: University of Chicago Press.
- Feldman, Tony. 2005. *An Introduction to Digital Media*. New York: Routledge.
- Latour, Bruno. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social: An introduction to actor-network theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Miller, Daniel. 2005. "Materiality: An introduction." In *Materiality*. edited by Daniel Miller, 1-50. Durham: Duke University Press.
- Pananakhonsab, Wilasinee. 2016. *Love and Intimacy in Online Cross-Cultural Relationships: The power of imagination*. New York/Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Weber, Max. [1922] 1978. *Economy and Society: An outline of interpretative sociology*. Berkeley: University of California Press.